

SPINOZA — JOODS WIJSGEER ?

H.J. Heering

De titel van deze bijdrage eindigt met een vraagteken. Inderdaad wordt Spinoza in joodse geschriften vrijwel unaniem als geestverwant afgewezen — en even unaniem door de westerse wijsbegeerte geannexeerd. Wat deze laatste betreft : in de handboeken over haar geschiedenis worden de middeleeuwse joodse denkers, ook Maimonides waarnaar Thomas van Aquino en Albertus Magnus meermalen verwijzen, doorgaans genegeerd. Waar er in die zogenaamde donkere eeuwen en ook nog in de Renaissance en zelfs Verlichting, een levendig verkeer bestond tussen christelijke, joodse en aanvankelijk ook Arabische wijsgeren, zijn de beide laatstgenoemde groepen in onze tijd in de hoek van 'oosterse wijsheid' gedrongen. *Judaica non leguntur*. Maar een kentering ten goede is merkbaar.

Wat verstaan wij echter onder 'joodse wijsgeer' ? Het begrip alleen al schijnt onverdedigbaar. Zit het joodse in het voorgeslacht van de auteur, dan zou het werk van Karl Marx, Edmund Husserl, Karl Popper en nog velen meer, met al hun onderlinge tegenstellingen, een typisch joodse gedachtenwereld verraden — hetgeen niet aannemelijk of aantoonbaar is. Zit het joodse daarentegen in het gedachtengoed zelf (alsof er een denken zou bestaan los van zijn denker !), dan valt het onder het verdict van Heidegger die christelijke filosofie 'ein holzernes Eisen' noemde en over joodse filosofie niet anders zou oordelen (zou dat voor hem ook gegolden hebben ten aanzien van marxistische, Arabische, Indische wijsbegeerte ?). In die visie is er alleen wijsbegeerte mogelijk, onbevooroordeeld, enkel met gebruik van de natuurlijke kenvermogens, en onder de tucht van de universele rede of ratio. Tegen de schijn, de verbeelding, het autoriteitsgezag — dus zonder geopenbaarde, vooropgezette, onaantastbare waarheden.

Akkoord; maar daarmee valt een redelijke, kritische verantwoording van hetgeen gelooft wordt binnen de filosofie. En het zou zeer wel kunnen zijn dat wij in de geschriften van menig wijsgeer dergelijke geloofsmotieven onderkennen. Elke filosofie neemt existentiële momenten van de filosoof in het denken mee. Zo kan 'joodse filosofie' worden omschreven als vertolking van de Tora met de middelen van de Logos (zo Levinas, Trigano en anderen), of als een denken waarin 'die alten jüdischen Worte' het stramen vormen (Rosenzweig), of als 'wijsgerige reflectie op en vanuit joodse werkelijkheid' (B. Baanders, R. Munk

en anderen). Wanneer wij het hierbij laten, is daarvan dan sprake in het werk van Spinoza ?

De voorbereiding

Spinoza is joods opgevoed. De familie van beide ouders is afkomstig uit Spanje en Portugal, waar zij tot overgang naar het rooms katholieke geloof waren gedwongen (de zogenaamde Marranen, Portugees voor zwijnen). In 1492 worden de joden en de moslims (ook de gedoopten) uit Spanje verdreven — vele joden vluchten naar Portugal, dat echter na 1580 door Spanje wordt ingelijfd. Weer vluchten veel 'nieuwe christenen'. Eerst naar Noord-Afrika, Italië en Turkije, in de zestiende eeuw met name Amsterdam, door hen (en anderen !) Eleutheropolis, dat wil zeggen Vrijstad geheten. De immigranten zijn veelal kooplieden die een zeker vermogen meebrachten en de wereldzeeën bevoeren. In Amsterdam keert men terug tot de joodse traditie die reeds geslachten lang in onbruik is geraakt. Uit het buitenland worden rabbijnen aangetrokken, synagogen en scholen worden gesticht door deze Sephardim (= Spanjaarden). De arme drommels uit Polen en Silesië, de Ashkenasim (= Duitsers) komen pas later, na de pogroms van 1648 in Polen; die brengen uit hun ghetto's hun ongebroken traditie in strikte observantie mee. Amsterdam kent geen ghetto, maar wel een joodse wijk, met arm en rijk dooreen, trouwens ook Rembrandt heeft er zijn huis.

Baruch is geboren in 1632. Zijn vader Miguel, koopman in waren uit de Levant, uit Portugal afkomstig, had nog tijdens een kortstondige etappe in Nantes het R.K. geloof gepraktiseerd; in Amsterdam behoort hij tot de aanzienlijken in de synagoge. Zijn moeder, Miguels tweede vrouw, sterft in het kraambed als Baruch nog zes worden moet. Hij is dan reeds op de joodse school, waar hij achtereenvolgens Hebreeuws, de Tora en de gehele Tenach leert, onder uitstekende leraren, onder andere Menasse ben Israël, pleitbezorger van de toelating der joden in Cromwells Engeland, en de zeer orthodoxe Morteira, wiens hoogste klas, de zevende, waarin de Talmoed bestudeerd wordt, hij overigens niet meer meemaakt. Waarom niet ? Onduidelijk. Wellicht heeft zijn vader hem nodig in de zaak. In elk geval gebeurt dat laatste wanneer zijn oudere halfbroer sterft.

Baruch is dan zeventien. Voor de zaak moet hij naar de handelsbeurs. Baruch-thuis wordt Bento op de beurs (en straks Benedictus in het verkeer der geleerden - Hebreeuws, Portugees en Latijn voor 'gezegende'). Hij ontmoet er niet-joden ! Met sommigen van hen, Doopsgezinden, Quakers en Collegianten en andere onderlegde en spirituele vrijgeesten, groeit een intensief contact. Terwijl in Baruchs eigen kring de dood de een na de ander wegneemt. In 1651 sterft zijn zuster Mirjam, in 1653 zijn stiefmoeder, een jaar later zijn vader. De eenentwintig-

jarige erft met zijn oudere broer Gabriël de zaak. Die interesseert hem weinig. Veeleer lijkt hij zich nu pas vrij te voelen om zijn eigen weg te zoeken, zijn eigen gedachten vorm te geven. Niet dat hij in deze jaren zijn joodse studies verwaarloost. De welvoorziene bibliotheek van de in 1639 verenigde drie joodse gemeenten staat hem met Bijbel- en Talmoedcommentaren en wijsgerige geschriften ter beschikking. De werken van enkele joodse denkers staan later in zijn kast. In zijn eigen geschriften blijkt hij de Bijbel goed te kennen, en naast Descartes, Bacon, Hobbes weet hij Maimonides, Crescas, Abravanel (= Leo Hebraeus) en anderen te citeren.

Maar een jaar na de dood van zijn vader, in 1655, wordt hij (op voorspraak van zijn kennissen op de beurs ?) toegelaten tot de school voor aristocratenzootjes, die door een zeer erudiete ex-Jezuïet en vrijgeest wordt geleid : Dr Franciscus van den Enden. Deze onderwijst zijn leerlingen in de humaniora, en voert zelfs — een novum in het onderwijs ! — klassieke comedies en ook een zelf-geschreven Latijns allegorisch spel met hen op, voor volle zalen. Baruch zal daar zijn kennis van het Latijn en van de Latijnse auteurs hebben opgedaan : de taal waarvan hij zich in zijn meeste geschriften zal bedienen. Bovendien zal hij daar in contact zijn gebracht met de nieuwe wetenschappen (Galilei e.a.) en wijsbegeerte (vooral Cartesius). Volgens een vroege biograaf is hij in die school een soort hulpleraar geworden, als betaling van zijn lesgeld. En Van den Enden neemt hem na de dramatische gebeurtenis van 1656, de synagogale banvloek die hem uiteraard verder van zijn joodse kring vervreemde, in zijn huis op.

Bij dit persoonlijk zeer ingrijpende gebeuren van de ban moeten wij wel bedenken, dat het joodse gemeentelven vol spanningen en discussies was. Hoe kon dat ook anders onder Marranen die, al dan niet met instemming katholiek opgegroeid, hun joodse traditie hervatten willen ! "Marranen zijn katholieken zonder geloof, joden zonder kennis, niettemin naar eigen verkiezing joden" zegt de historicus Gebhardt. Veel hangt af van de rabbijnen en de parnassim (de zevenhoofdige kerkeraad). De Amsterdamse vroedschap had dezen in 1619 grote autonomie, tot in de rechtspraak, toegekend. Maar wat is joods, wat ketters ? Uriël da Costa, in Spanje bij de jezuiten opgeleid, vlucht van daar om het authentieke jodendom te zoeken; maar wat hij in en rond de synagogen ziet, stelt hem zozeer teleur dat hij een universele, natuurlijke religie ontwerpt en daarmee alleen komt te staan. In 1623 vestigt hij zich in Amsterdam. Tien jaar later treft hem de ban. Om na zijn berouw weer in de synagoge opgenomen te worden moet hij de ergste vernederingen ondergaan (die het jongetje Baruch zal hebben meegemaakt). In 1640 pleegt hij zelfmoord. - Eind 1655 arriveert de medicus dr. Juan de Prado in Amsterdam. Zijn stelling dat met het lichaam ook de ziel sterft wordt door Isaac Orobio de Castro, arts evenals hij, fel bestreden. Prado raakt met de jongere Spinoza bevriend. Brengt hij deze 'op het slechte pad' ? Dat is wel beweerd maar

allerminst bewezen. Baruch is dan drieëntwintig en onderlegd genoeg om zijn eigen inzichten verworven te hebben. Beiden worden half 1656 gebannen. Prado toont berouw en wordt weer opgenomen. Hij wordt opnieuw gebannen en vlucht naar het Spaanse Antwerpen, waar hij in 1687 als katholiek sterft. (Joshua Sobol maakt Prado's imaginaire invloed op zijn vriend tot thema van zijn toneelstuk *Spinoza* (1991), dat met de stille wijsgeer niets dan de naam gemeen heeft).

Op 27 juli 1656 wordt de ban uitgesproken. Waarschijnlijk na twee maanden verhoor en vermaning. De nog van Maimonides afkomstige tekst van Spinoza's ban is hard :

De Heren van de Kerkeraad doen u weten hoe zij, sedert lange tijd kennis hebbende van de slechte meningen en werken van Baruch d'Espinoza, hem op verschillende wegen en door beloften poogden terug te brengen van zijn slechte weg, en hem niet kunnende genezen, maar dagelijks meerdere kennis krijgende van de afschuwelijke ketterijen die hij deed en leerde, en de ontzettende daden die hij beging waarvan zij vele geloofwaardige getuigen erlangden.... besloten zij, dat gezegde Espinoza zou gevloekt en gebannen worden uit het volk van Israël.... Vervloekt zij hij bij dag, en vervloekt bij nacht, vervloekt bij zijn uitgaan en vervloekt bij zijn ingaan; nimmer moge de Heer hem vergeven, en voortaan moge de woede des Heren en Zijn ijver op deze mens branden,... Wij waarschuwen, dat niemand hem mondeling mag spreken, noch bij geschrifte,... niemand mag onder één dak met hem verblijven... niemand enig geschrift lezen door hem gemaakt of geschreven (geciteerd uit : *Cat. Herdenkings Tent* 1977).

De scherpe bewoording zal mede veroorzaakt zijn door de argwaan van calvinistische zijde. Tegenover de vroedschap moest de joodse gemeente zich extra trouwe burgers tonen ! Te bedenken valt dat in vele landen van Europa de Inquisitie fataler optrad. Bovendien : getoond berouw zou de ban ongedaan maken. In plaats van herroeping en berouw schrijft Baruch echter een verdediging (die helaas verloren is gegaan). Wij kunnen dan ook gerust erkennen "Spinoza verliet de synagoge uit vrije wil" (a.w. blz. 23)

Maar wat waren de 'afschuwelijke ketterijen' en 'ontzettende daden' die hem werden verweten ? De legende heeft vrij spel. Dat hij zich al vroeg, in zijn adolescentiejaren, in 'de nieuwe wijsbegeerte' blijkt te hebben verdiept en Aristoteles heeft bestudeerd, is op zichzelf voor ketterij nog onvoldoende. Maar zijn instemming met die nieuwe wijsbegeerte zal hij in de vriendenkring niet voor zich hebben gehouden; daarvan kan het een en ander zijn uitgelekt (en uitgelokt). Zijn levenswandel is ingetogen, daarover zijn alle betrouwbare bronnen het eens. Maar de joodse rituele voorschriften (kosher eten, synagogebezoek, vaste gebeden, sabbatviering) zal hij vermoedelijk verwaarloosd hebben. En hij had omgang met spirituele vrijdenkers, bij wie hij zich overigens niet aansluit. Ook niet wanneer hij al spoedig na de ban Amsterdam ontvlucht en zich, in 1661, in Rijnsburg, centrum der Collegianten, vestigt.

Onder de vrijdenkers heeft waarschijnlijk zijn leraar Van den Enden de meeste invloed op hem uitgeoefend. Een onstuimige, inspirerende geest, waarin reeds allerlei bruiste van wat later in Frankrijk 'les Lumières' en in de Duitse landen Aufklärung zal heten, maar wat in het zeventiende eeuwse Holland en Engeland reeds tot een levendig verkeer binnen de 'familia spiritualis' van beoefenaars van de humaniora en natuurwetenschappen groeide. Natuurrecht en natuurwetten, causaliteit en determinisme weven het stramien waarin alle gegevens hun plaats krijgen. Van den Enden was ons onbekend, tot Dr W.N.A. Klever in 1990 enige geschriften van zijn hand ontdekte en deze in '92 uitgaf (bij de Wereldbibliotheek). Wij leren daar een radicale denker kennen, die reeds het 'Deus sive Natura' uitspreekt en het volstrekte determinisme verkondigt, zij het dat daarbinnen een plaats voor ethiek en opvoeding gereserveerd blijft. In kerk en staat dient alle gezag te worden afgeschaft, de mens is een vrij wezen, en alleen de vrije burger-vergadering kan, met bijvoorbeeld tweederde meerderheid, algemeen-bindende besluiten nemen : *vox populi vox Dei*. Het paapse bijgeloof, de joodse hoogmoed, de kerkelijke heerszucht en het sectarische fanatisme moeten, samen met de politieke machtswellust, worden uitgeroeid. Het dunkt mij zeer aannemelijk dat Van den Enden in de geestelijke ontwikkeling van de joodse jongeling als katalysator heeft gewerkt. Tal van door Van den Enden bepleite thema's vinden wij in de geschriften van Spinoza terug. De waarheid, daarin stemmen beiden met Descartes in, kan uitsluitend door de rede (en bijvoorbeeld niet door openbaring) gekend worden. De identificatie van God en Natuur. Waarbij aan de mens van nature de vrijheid toekomt. Vrijheid om het eigenbelang na te streven, zij het met respect voor dat van anderen. De mens als eenheid van lichaam en ziel. Democratie als de beste staatsvorm. Het kwaad als 'accidens', dat met behulp van rede en inzicht kan worden uitgezuiverd.

Maar het is de vraag *in hoever* Spinoza van zijn leermeester overgenomen dan wel bij zijn andere vrienden en in zijn filosofische en joodse lectuur zelf ontdekt heeft; waarbij wel het contact met Van den Enden de doorbraak naar het Verlichtingsdenken tot stand bracht en hem geestelijk op eigen benen leerde staan — de verschillen tussen hen zijn er niet minder om. In ieder geval is Van den Enden visionair en roekeloos — Spinoza bedachtzaam en systematisch. Van den Enden schrijft wijdlopig, met felle uitvallen in alle richtingen — Spinoza geconcentreerd, beknopt en hoogstens met verholten polemieken. Bepleit ook Spinoza een democratische staatsvorm, het '*vox populi vox dei*' zal men vergeefs bij hem zoeken. Spinoza brengt de ethiek systematisch onder in het determinisme — een verbinding die bij Van den Enden vol losse draden zit. Van den Enden blijft in alles de polemische moralist, misschien ook de ziener — Spinoza de metafysicus, de denker. Van den Enden wil revolutie, Spinoza verzoening. Waarnaar de synagoge geen oren had.

Twee geschriften, in handgeschreven kopieën verspreid, stammen waarschijnlijk nog uit zijn Rijnsburgse tijd. Ten eerste een *Verhandeling over de Zuivering van het Verstand*, waarin hij René Descartes en Francis Bacon volgt, zij het op kritische afstand. Ik kan niet nalaten de aanhef van dit geschrift uitvoerig te citeren, omdat Spinoza daar iets verraadt van wat hem tot filosoferen dreef :

Nadat de Ervaring mij geleerd had, dat alles wat in het alledaagse leven veelvuldig voorvalt, ijdel en futiel is, en toen ik zag dat alle dingen die ik vreesde of waarvoor ik bang was, in het geheel geen goed of kwaad in zich bevatten tenzij voor zover de ziel erdoor bewogen wordt, kwam ik uiteindelijk tot het besluit om te gaan onderzoeken of er iets bestaat dat een waarachtig goed is, dat zich laat verwerven en dat alleen, zonder alle overige goederen, in staat is de ziel te vervullen, dat wil dus zeggen of er iets bestaat waarvan ik, nadat ik het gevonden en verworven had, eeuwig zou kunnen genieten in een voortdurende en maximale vreugde (blz. 61).

Men kan hierin licht de stem der oude stoïcijnen herkennen, maar ook die van de bijbelse Prediker. Op zichzelf staat hier niets dat de joodse religie weerspreekt. Maar er *ontbreekt* veel van hetgeen tot de religieuze traditie van het jodendom behoort : het geschrift is niet in het Hebreeuws maar in het Latijn geschreven; het beroept zich niet op de wijsheid der oude rabbijnen; en vooral : voor de zuivering van het verstand blijkt elke openbaring overbodig.

Het tweede, mogelijk nog Amsterdamse geschrift is de *Korte Verhandeling van God, de Mensch en deszelfs Welstand*, die reeds de contouren van wat later zijn levenswerk zal worden, de *Ethica*, laat zien. Daarover straks.

Gedurende zijn Rijnsburgse verblijf (1661-1663), daarna dat in Voorburg (tot 1670) en Den Haag (tot zijn dood in 1677) horen wij niets meer van joodse contacten. Des te meer van ontmoetingen, gesprekken en briefwisseling met een bont gezelschap van niet-joodse kooplieden, geleerden en studenten uit binnen- en buitenland. Velen komen hem opzoeken, onder andere Heinrich Oldenburg, secretaris van de pas opgerichte 'Royal Society of London for Improving Natural Knowledge', en uit Duitsland de beroemde Leibniz. Voor een student schrijft hij een *Inleiding tot het denken van Descartes*, dat hij samen met zijn eigen *Cogitata Metaphysica* uitgeeft. Christiaan Huygens, alom als natuurkundige bekend, bezoekt hem geregeld, onder meer om bij hem lenzen te kopen (het lenzenslijpen had Spinoza tot zijn broodwinning gemaakt). Met de Engelse fysicus Boyle, en met de rondreizende geleerde Serrarius houdt hij via Oldenburg contact. De vrienden Jarig Jelles, Simon de Vries en waarschijnlijk ook Johan de Witt vullen zijn toch wel karige eigen verdiensten aan. Eenzaam, zoals Spinoza vaak beschreven wordt, is hij niet geweest, al vormde hij geen eigen gezin en al leefde hij als uit de joodse gemeente gestoten en door de christelijke gemeenschap als *jood* toch nooit helemaal aanvaarde Nederlander in een soort niemandsland. Op zijn zegelring stond niet voor niets het ene (Latijnse !) woord *caute*, behoedzaam ! Maar

ceenzaam ? Spinoza klaagt over te veel storend bezoek en verplichte correspondentie.

In Rijnsburg begint hij aan wat zijn magnum opus worden zal, de *Ethica*. Ontwerp-hoofdstukken circuleren onder de vrienden; gespreksgroepen in Amsterdam en elders bestuderen ze en leggen hem hun vragen voor. Dit zet zich in de volgende jaren voort. Het boek moet ongeveer in 1675 zijn voltooid. Publicatie wordt, wegens de daaraan verbonden gevaren, door zijn vrienden afgeraden en uitgesteld (de *Verzamelde Werken*, door de vrienden verzorgd, verschijnen postuum, met vermelding enkel van B.d.S. als auteur, zogenaamd in Hamburg, terwijl de Amsterdamse, doopsgezinde drukker-uitgever Rieuwertsz ze publiceerde). Intussen laat Spinoza zelf, zij het anoniem, bij genoemde Rieuwertsz in 1670 zijn *Godgeleerd Staatkundig Vertoog* drukken, dat een storm van verontwaardiging en protest teweegbrengt. Ten aanzien van het gangbare Schriftgezag en Godsgeloof, van joden en christenen, schrijft hij dan ook uiterst kritisch en openhartig. De Bijbel is door mensen geschreven met alle mythologische voorstellingen van voorbije eeuwen. Mozes kan de eerste vijf boeken van de Bijbel niet geschreven hebben. Wonderen bestaan niet; wondergeloof berust op onkunde aangaande de werkelijke oorzaak der gebeurtenissen, op verbeelding. De profeten zeggen soms redelijke dingen, maar die kan de rede ook zelf bedenken; hun voorspellingen zijn nimmer uitgekomen. Jezus vat de werkelijke godsdienst samen in het gebod, God en de naaste lief te hebben, en daarmee is alles gezegd. Israël het uitverkoren volk ? Daarvan is na ballingschap en verstrooiing niets meer te merken. — Bestaan, leven is zelfhandhaving, zelfverwerkelijking. Daartoe moet de mens de gelegenheid en de vrijheid krijgen. En wel zo, dat hij de naaste niet benadeelt ! (Hobbes' opvatting dat de mens voor zijn medemensen een wolf is, wijst Spinoza als te pessimistisch af, Brief 50). Daarom vormen de mensen samen, uit eigenbelang, de staat als boven de partijen staande rechtsinstantie. Met het innerlijke, geestelijke leven van de onderdanen heeft de staat zich echter niet te bemoeien : gedachten zijn vrij. Verder betoogt Spinoza "dat er tussen het geloof of de godgeleerdheid en de wijsbegeerte generlei gemeenschap of verwantschap bestaat... Het doel van de wijsbegeerte is niets dan de waarheid, het doel van het geloof daarentegen is niets dan gehoorzaamheid en vroomheid. Voorts zijn de grondslagen der wijsbegeerte de algemeen erkende begrippen en moeten zij alle aan de natuur zijn ontleend; die van het geloof zijn godsdienst en taal en moeten enkel uit de Schriften en de openbaring worden geput" (*TTP XIV*, blz. 309). Zo verschillend zijn zij, dat noch de filosofie 'ancilla theologiae', dienstmaagd van de godgeleerdheid, noch andersom de theologie de 'ancilla philosophiae' (een strijdpunt in de scholastiek !) kan zijn (*TTP*, blz. 317). "Het geloof laat dan ook ieder vrij in zijn wijsgerige gevoelens" (*TTP* blz. 309).

Twee jaar na het verschijnen van het Traktaat worden, een paar honderd meter van Spinoza's kamer verwijderd, zijn beschermers Johan de Witt, raadpensionaris van Holland, en zijn broer Cornelis op beestachtige wijze door het gepeupel vermoord. Spinoza uit zijn verontwaardiging in een pamflet, *Ultimi Barbarorum*, de Ergsten der Barbaren. Zijn huisheer, de Lutherse schilder Van Wyck, kan hem met moeite weerhouden om het aan te plakken. — Het Traktaat wordt in 1675 door de Staten van Holland veroordeeld en verboden. Al jaren leed Spinoza in toenemende mate aan toring. Op 21 december 1677 komt, heel stil maar niet onverwacht, het einde. Een stoet van zes karossen begeleidt enkele dagen later zijn laatste gang. Hij wordt in de Nieuwe Kerk aan het Spui in Den Haag begraven.—

Zijn werk

Een christelijke begrafenis voor een joods filosoof ! Spinoza acht Jezus zeer hoog, maar christen is hij nooit geworden. In zijn hart toch jood gebleven ? Dan moeten wij Spinoza's geschriften en brieven zorgvuldiger lezen. Wat zijn vroegste geschrift wordt genoemd, de *Verhandeling over de Zuivering van het Verstand*, levert niet veel aanwijzingen, of het moest zijn dat alle kennis van het verstand wordt verwacht en over openbaring wordt gezwegen. Meer zou de ongeveer tezelfdertijd ontstane *Korte Verhandeling over God, de Mensch en deszelfs Welstand* kunnen bieden. De titel geeft de volgorde van de inhoud reeds aan. Het Godsbegrip impliceert Zijn almacht en oneindigheid. Daarmee is reeds Zijn bestaan bewezen : hoe zou God almachtig kunnen wezen en niet bestaan ? Waaruit weer kan worden afgeleid dat God aan de oorsprong staat van alle dingen : Hij is de *causa mundi*, en uiteraard ook de *causa sui*. Als universele oorzakelijkheid is hij tevens voorbeschikking en voorzienigheid. Maar Hij is de *inwonende oorzaak* van alles, niet de uitwendige of transcendente oorzaak (KVI/3). En als almachtig is God zichzelf en zijn wereld genoeg : Hij heeft geen bedoeling. Zijn koninkrijk is het heden. Spinoza's terminologie is hier, dat God de *natura naturans*, de voortbrengende natuur is, de wereld de *natura naturata*, de voortgebrachte natuur (KVI/8). Dus geen pantheïsme zonder meer. In het spreken over God kunnen wij niet verder gaan : Hij heeft geen eigenschappen. "Om dit te doen, zullen wij ons niet te zeer bekommeren met die verbeeldingen, die de mensen gemeenlijk van God hebben; maar wij zullen alleen kortelijk onderzoeken wat de *Philosophi* ons daar van weten te zeggen" (KVI/7, blz. 283). En over de mens : zijn *wezen* is kennis van God, hoe beperkt dan ook. De passies (begeerte, drift, haat, liefde, hoop, wanhoop) drijven hem uit de koers (KVII/3). Het ware geloof schenkt hem echter helder inzicht in het waarom der dingen, een goed

verstand om ermee te werken, en een liefde die zich niet aan de wereld hecht (Spinoza rekent de mens ook tot de wereldse 'dingen') maar aan God en Zijn wereldorde (KVII/4). Ware kennis en ware liefde horen bijeen. Spinoza verwijst hier naar Augustinus' uitspraak : geen toegang tot de waarheid dan via de liefde. Zodat, wanneer wij op deze wijze God kennen, wij ons "noodzakelijk met Hem moeten verenigen. In het welke alleen onze zaligheid bestaat" (KVII/XXII/2, blz. 364). Een onmiddellijke, intuïtieve kennis, door Spinoza de hoogste trap van kennis genoemd, boven zintuiglijke waarneming en verstandelijk begrip.

In de *Ethica*, waaraan Spinoza een tien jaar moet hebben gewerkt en in welks wordingsgeschiedenis hij zijn vrienden liet delen, is dit alles in systeem gebracht, *more geometrico*, naar wiskundige trant, met definities, begripsanalyses, bewijzen, conclusies. Reeds in de aanvang wordt God de ene en enige Substantie genoemd, oneindig en almachtig, het al omvattend in de goddelijke orde en noodzakelijkheid. Substantie die zich manifesteert in twee van zijn oneindig vele maar voor mensen verder onkenbare attributen : ruimtelijkheid en denken, en die zich ontvouwt in zijn talloze modi of bestaanswijzen welke tezamen Zijn werkelijkheid vormen. Het spreekt vanzelf, dat die werkelijkheid volmaakt is, 'goed' en 'kwaad' zijn maar menselijke oordelen en verbeeldingen (E.II/33 opm.2). "Wie duidelijk heeft leren inzien, dat alles het noodwendig gevolg is van Gods wezen en geschiedt volgens de eeuwige wetten en regels der Natuur, zal stellig nooit iets aantreffen dat zijn haat, spot of minachting verdient, en evenmin met iemand medelijden hebben" (IV/L Opmerking). Mensen en dingen zijn er volgens hun eigen rechtmatigheid (natuurrecht !). Ieder mag en moet zichzelf handhaven en gelukkig voelen. Deugd is de kracht tot zelfhandhaving (III st.6 en IV def.8). Zij vraagt dan ook niet om beloning of straf, immers zij is haar eigen beloning. Stond op Spinoza's zegelring het éne woord *caute*, wees behoedzaam, dan wil dat zeggen dat zelfhandhaving oefening, ascese eist. Echter niet als iets negatiefs, maar als een vinden en een ontvangen, een zich gewonnen geven aan de waarheid. Het *kwaad* is iets negatiefs, eigenlijk een niets, een leven bij de passies. Werkelijkheid en volmaaktheid betekenen hetzelfde (IV Voorrede). Daarom is medelijden geen deugd, zij berust op vergissing, er valt niets te betreuren. Ook berouw is zinloos — verbeter je gedrag ! (IV/47 opm.). In die zelfhandhaving of zelfverwerkelijking als aanvaarding van en aanpassing aan het geheel ligt de vrijheid, die in wezen onaantastbaar is. En met die vrijheid het goede leven en de vreugde : *bene vivere et laetare !* goed leven en zich verheugen (slotwoorden van boven-aangehaalde regels uit boek IV/50). Op voorwaarde dat ook anderer vrijheid wordt gerespecteerd. Zo culmineert 's mensen vrijheid in de universele liefde, de *amor intellectualis Dei*, de geestelijke liefde van de ziel jegens God die de liefde zelve is "waarmee God zichzelf bemint" (V 36). Met als laatste woord : "Doch alles wat voortreffelijk is, is even moeilijk als zeldzaam".

In feite gooit die slotzin alle voorafgaande stellingen weer overhoop ! Wanneer immers de gehele werkelijkheid volmaakt is, hoe kan dan het voortreffelijke zeldzaam zijn ? De kristallen helderheid van Spinoza's betoog kent een vervoering, die ons bijna belet de barsten te zien. Dit daargelaten : in de bijbelse, joodse geloofsopvatting blijft er een principiële afstand tussen Schepper en schepping, alsook tussen heilig en onheilig, goed en kwaad. Betekent de Bijbel nog iets voor Spinoza ? Daarvoor moeten wij zijn *Godgeleerd Staatkundig Vertoog* (TTP) lezen. Daaruit haalde ik reeds aan "dat er tussen het geloof of de godgeleerdheid en de wijsbegeerte generlei gemeenschap of verwantschap bestaat... De grondslagen der wijsbegeerte zijn de algemeen erkende begrippen en zij moeten alle aan de natuur zijn ontleend; die van het geloof zijn godsdienst en taal en moeten enkel uit de Schriften en de openbaring worden geput" (TTP XIV, blz. 309). De vraag is alleen, of Spinoza zich consequent aan die scheiding houdt. Even verder schrijft hij, "dat het woord Gods in de profeten in allen dele samenstemt met het Woord Gods dat in onszelve spreekt... Daarom nemen wij deze grondslag der gehele godsdienstigheid en der Schriften behoudens ons gezond verstand geredelijk aan" (TTP XV blz. 321). Bovendien beroept hij zich telkens op vroegere joodse denkers; op Maimonides, "de eerste onder de Farizeeën die ronduit beweerde, dat de Schrift naar de Rede geplooid moest worden" (TTP XV blz. 312), op Crescas en anderen; zijn Schriftkritiek sluit aan bij die van Ibn Ezra. Hij verwijt de godgeleerden zelfs, dat zij door onkunde van het Hebreeuws de Bijbel verkeerd interpreteren (Br.75). Maar, schrijft hij, de Tora is niet van Mozes (TTP VIII blz. 212) en haar inhoud is niet voor onze tijd; van hetgeen de profeten vertellen houdt maar weinig als waarheid stand (TTP II). Over de psalmen geen woord. En met dat alles : Israël moge uitverkoren zijn geweest gedurende het bewind van zijn grote koningen, sindsdien is dat afgelopen, Gods liefde is universeel (a.w. hdst.III blz. 102 vv). Daarom is Jezus een grotere leidsman dan de profeten. Reeds in de *Korte Verhandeling* klinkt het "En die krank zijn in 't verstand zijn door de geest der Sachtmoedigheid en Verdraagzaamheid genezen naar 't Voorbeeld van de Heer Christus, onzen besten Leermeester" (KV slot inleiding, blz. 245). In het *Godgeleerd Politiek Tractaat* verwijst Spinoza naar "de zeer weinige en allereenvoudigste leringen, die Christus de zijnen inprentte, namelijk God en de naaste lief te hebben." (hdst. 11, blz. 275) Jezus als een groot voorbeeld en leraar — niet als de messias ! De theologen hebben Spinoza dan ook niet minder hard bestreden dan de rabbijnen. En God wordt niet als persoon voorgesteld, die liefheeft en toorn, maar Hij is de bovenpersoonlijke orde in heel de werkelijkheid. In het *Godgeleerd Staatkundig Vertoog* schudt Spinoza zijn rabbijnse (en calvinistische) belagers van zich af. Zijn eigen geloofsbelijdenis wordt pas na zijn dood gepubliceerd : de *Ethica*.

Antithese ?

Toch is het niet moeilijk, in Spinoza's werk sporen te vinden van zijn joodse herkomst. Ik noem het strikte *monotheïsme* als eerste. *Adonai echad*, de Heer is één, uniek — dat heeft de mensheid van het joodse volk geleerd. Ook in de Bijbel is God de almachtige, al kent de Bijbel de breuken in die almachtsgedachte beter dan Spinoza. Ook in het neoplatonisme vloeit alles voort uit de goddelijke Eenheid, en reeds in de middeleeuwen hebben joodse denkers als Ibn Gabirol daarin verwantschap met de bijbelse religie gevoeld. Zo wordt de bijbelse gedachte dat God aan het begin van alle dingen staat, bij Spinoza tot God als oorzaak van alles. Met de Bijbel belijdt Spinoza dat Godskennis zonder *liefde* niet bestaan kan. En wanneer Spinoza zegt, dat de mens God niet moet gehoorzamen maar liefhebben, dan staat dat niet ver van de grote geboden uit Deuteronomium en Leviticus : God en de naaste lief te hebben met hart en ziel en verstand. Ware liefde reikt tot ver buiten eigen kring, en zij is onoverwinnelijk. Zij is de liefde van God in de mens. Dat de *Ethica* eigenlijk een metafysica is, waarin het echter om de *ethiek* begonnen is, kan als joodse trek worden aangemerkt. Volgens joodse begrippen is de waarheid immers ethisch, niet theoretisch; zij behoort gedaan te worden, niet enkel geweten. Spinoza's denken is niet, als dat van de Grieken, geboren uit de verwondering, maar uit de verontrusting over de zin van het bestaan; het is niet gericht op de theoretische waarheid, maar op het ware leven, het heil, de innerlijke en uiterlijke vrede.

Met alle kritiek op *de Schriften* als 'dictaat van God', en met alle nadruk op de redelijkheid als criterium voor wat daarin als waarheid te vinden is, blijkt Spinoza toch telkens te putten uit Tora en Profeten - en Evangelie. Zij het dat de Bijbelschrijvers — Spinoza neemt er voor het Oude Testament één aan : Ezra — de taal bezigen van hun omgeving, mythisch, beeldend en verbeeldend, dus vol fouten en antropologismen; maar in de grond zeggen de Bijbel en de menselijke rede hetzelfde ! In de mens, zegt Spinoza, vormen *lichaam en ziel* twee aspecten van een niet te scheiden eenheid. In de bijbels-joodse denkwereld is het Griekse dualisme van een vergankelijk lichaam dat een onvergankelijke, goddelijke ziel bevat, nooit aanvaardbaar geweest. Ook hier verwantschap.

Dat deze vier motieven centraal staan in Spinoza's filosofie valt niet te loochenen. De *tegenstellingen* zijn er niet minder om : zoals we reeds zagen noemt Spinoza zelf godsdienst en filosofie 'worlds apart'. De joodse Bijbel en Spinoza's *Ethica* zijn inderdaad van zeer verschillende geest. Spinoza schrijft, dat verstand of rede (*ratio*) de waarheid kan leren uit de totale werkelijkheid die hij natuur noemt — waar het jodendom haar uit de openbaring in de geschiedenis heeft vernomen.

Spinoza vindt God alomtegenwoordig in de natuur, immanent, waar het jodendom vasthoudt aan Gods transcendentie (de kenbare werkelijkheid te boven gaand). Een rechtzinnige jood zal daarom nooit zeggen, dat de mens God ten volle kan kennen, zoals de wijsgeer herhaaldelijk verzekert, noch dat werkelijkheid en volmaaktheid hetzelfde betekenen. Spinoza zet uiteen dat de natuur als het ware de gestalte, de vorm zou Aristoteles zeggen, de emanatie zoals de neoplatonici formuleren, van God is; Hij is haar *causa en principium*, alles vloeit uit Hem voort — in de joodse geloofsverantwoording blijft God de schepper (ook bij Maimonides bijvoorbeeld) die bóven Zijn schepping staat en haar uit het niet in aanzijn riep.

Spinoza is monist, hij doorbreekt het religieus-wijsgerige dualisme van materie en geest, lichaam en ziel, Schepper en schepping, zelfs van goed en kwaad, heilig en profaan — en dat laatste dualisme is fundamenteel voor elk bijbels geloof.

God is voor Spinoza de oorzaak en het beginsel van het heelal — als 'persoon' (Heer, Vader), zoals de Bijbel hem aanroept, kan Hij niet worden gedacht; een wil, een bedoeling, een bijzondere liefde, ook genade en vergeving kunnen Hem niet worden toegeschreven.

Daarom is de God van Spinoza alomtegenwoordig, oneindig, universeel - uitverkiezing van een bepaald volk is absurd.

Alles geschiedt volgens Spinoza naar innerlijke noodzakelijkheid; God noch mens beschikt over een vrije wil. Aldus loopt de *Ethica* uit op een bewust aanvaarden van hetgeen de mens overkomt en van wat hij is (de stoïcijnen spraken hier van een *vivere secundum naturam*, een leven volgens de natuur), niet op de keuze voor gerechtigheid en liefde. Berouw, bekering zijn voor de wijsgeer van Rijnsburg overbodig, zelfs liefde rekent hij tot de 'verwarde gevoelens', de affecties of *passiones* die de rede storen. Wanneer Spinoza en het jodendom beide het ethische boven de theoretische waarheid stellen, dan zoeken zij dat ethische toch in diametraal tegengestelde richting !

Maar voor Spinoza is *het kwaad* inderdaad geen tegenkracht, maar louter een gebrek aan goedheid; het 'bestaat' eigenlijk niet. Goed en kwaad zijn *entia rationis*, bedenksels, of zelfs *entia imaginationis*, verbeeldingen, geen *entia realia*, werkelijkheden.

Om al deze redenen wijst Spinoza elke *theocratie*, Godsregering of regering in Gods naam, af (die komen immers doorgaans neer op een heerschappij van de kerk en haar dienaren). Hij pleit voor een vrije democratie — waaronder hij zich overigens een aristocratie voorstelt, een regering van de besten zoals hij dat onder de Hollandse regenten vond, zij het dat ieder mens zoveel mogelijk tot eigen levensvervulling moet kunnen komen. De tegenstellingen zijn duidelijk genoeg, maar daarmee staat Spinoza in de joodse geschiedenis niet alleen !

Joodse filosofen vóór Spinoza

Nader onderzoek (Borkowski en Wolfson voorop) heeft aan de dag gebracht dat Spinoza zich kon beroepen — en een enkele keer zich ook met name beroept — op joodse wijzen uit de middeleeuwen, tot in de Renaissance. In en rond het middeleeuwse, nog onder moslims gezag levende Spanje heeft er een tripartiete wisselwerking bestaan tussen Arabische, joodse en christelijke denkers. Het waren Arabische wijsgeren die in de elfde eeuw de geschriften van Aristoteles weer ontdekten en commentarieerden, het waren joden die ze vertaalden, en christelijke theologen maakten daar gebruik van. Albertus Magnus (1193-1280) en Thomas van Aquino (1225-1274) citeerden rabbi Mozes Maimonides (1135-1204). Vervolgens kregen Plato en het neoplatonisme grote invloed op alle drie groepen. Van elk werden de commentaren vlijtig bestudeerd. Tot in Italië toe vonden aan de vorstenhoven gesprekken tussen de drie religies plaats, die ook werden gepubliceerd. Lessings fabel van de drie ringen stamt uit het Spanje van die tijd. Zelf noemt Spinoza Maimonides, Chasdai Crescas (1340-1410) en een zekere Juda Alpachar. Maar ongenoemd spreken nog andere joodse wijzen in zijn geschriften mee. Van de *amor Dei intellectualis* lezen wij reeds bij Jehuda Abravanel oftewel Leo Hebraeus in diens *Dialoghi d'Amore* van 1492, een boek dat in Spinoza's kast stond. De gewaagde, omstreden formulering *Deus sive Natura* komt reeds voor bij Salomo ibn Gabirol (1020-1058 in Spanje). Pantheïstische motieven zijn bij menig joods filosoof te vinden. Moses ben Jakob Cordovera, kabbalist, spreekt van God als Substantie. Wanneer men dus aantoonde dat veel van Spinoza's ideeën (Substantie, Natuur, pantheïsme) al voorkomen bij christelijke denkers als Giordano Bruno (in 1600 in Rome als ketter verbrand), dan is ontlening niet nodig: dergelijke gedachten waren niet aan grenzen gebonden, ook niet aan geloofsgrenzen; en Spinoza kan zeer wel uit andere, uit joodse bronnen hebben geput.

Spinoza is niet de eerste joodse ketter! Het kabbalistische geschrift *Sohar*, rond 1300 in Spanje ontstaan, spreekt van een oneindige, eigenschaploze godheid, *En Soph*, die zich 'veruiterlijkt' in de begrippen en de dingen: emanatie; de wereldbeschouwing van de *Sohar* is even tijdloos en ahistorisch als die van Spinoza. Door die veruiterlijking heen kan de ziel opstijgen tot de onuitsprekelijke Naam en aldus de wijsheid deelachtig worden: theosofie. Als in ballingschap waart Gods aanwezigheid, de Sjechina, op aarde rond.

In de zestiende eeuw vond er in Spanje een herleving van de Kabbala plaats, met een sterke beweging onder leiding van Luria in het Palestijnse Safed. Weer het statische, als het ware verticale wereldbeeld, in welks mysteriën de wijzen esoterisch (dus niet door middel van de rede) kunnen worden ingewijd. De politieke gebeurtenissen hebben er echter toe geleid, dat dit wereldbeeld donkerder,

apocalyptische contouren aannam : God zelf was in ballingschap, de duisternis der vervolgingen gaf het teken dat de Messias op handen was. Het kortstondige optreden van Sabbatai Zwi als messias, in Gaza 1665-1666, wekte alom hevige beroering onder joden en christenen. Het messiaanse rijk brak aan ! Ook de Amsterdamse synagoge zond hem een huldigingsbrief. Daar moest Spinoza niets van hebben. Maar in zijn werk beluisteren wij wel de oorspronkelijke kabbalistische zucht naar inzicht in het Al.

Ook Spinoza's schriftkritiek heeft oude papieren : wij noemden Ibn Ezra (1092-1167) reeds als zijn historisch-kritische voorganger.

De historici weten nog veel meer overeenkomsten te noemen, zonder te beweren dat het allemaal ontleningen zijn. Dat Spinoza veel van deze oude wijsheid tot zich heeft laten doordringen is buiten kijf. Hij volgt deze echter nooit slaafs; zijn afwijzing is sterker dan zijn bijval. Spinoza moge eclecticisch zijn, meer dan wij dachten, hij is daarom niet minder een zelfstandig, scherp, groot, systematisch denker die zijn eigen en eigentijdse synthese schiep, een hoofdstuk van de *philosophia perennis*, de door de eeuwen voortgezette wijsgerige arbeid. Wat hij aan joodse motieven heeft meegenomen is dan ook meest van denkers die op — en soms over — de rand van ketterij leefden. In elk geval voegt hij zich daarmee in de wijsgerige beweging van de Griekse klassieken tot op vandaag. Spinoza is geen joods, maar een westers wijsgeer. "Ihn in der Kontinuität der jüdischen Philosophie ein zu beziehen ist nicht legitim." (H. en M. Simon blz. 207)

Nawoord

Drie opmerkingen :

Al heeft Spinoza in zijn *denken*, in zijn wijsgerige geschriften zo radicaal mogelijk gebroken met zijn joodse verleden, hij is zich steeds bewust gebleven jood te *zijn*. Zo beschouwde men hem, ondanks de synagogale ban. Hij schreef in een voortreffelijk Latijn — maar onder zijn nagelaten geschriften vonden zijn vrienden een ontwerp voor een Hebreeuwse grammatica.

Ten tweede : het is niet onmogelijk, dat Spinoza in de middeleeuwse wereld al disputerend binnen de synagoge was gebleven. In de zeventiende eeuw is die kans verkeken : de jonge wetenschappen en de zich ontwikkelende burgerlijke maatschappij waren op eigen voeten komen te staan, en de heersende kerken hadden deze secularisatie als atheïsme gewantrouwd. Tot de secularisatie heeft Spinoza het zijne bijgedragen, samen met Hugo de Groot, René Descartes, Francis Bacon, John Locke en anderen : het begin van de Verlichting zoals deze zich in Engeland en Holland een eeuw eerder, althans veel sterker doorzet dan in

Frankrijk en de Duitse landen. In die zeventiende eeuw is nog slechts een dunne maatschappelijke bovenlaag van geleerden, kunstenaars en regenten daarin betrokken. Het eigen verstand gebruiken, tegen bijgeloof en onkunde en ieder autoriteitsgezag ! Scheiding van kerk en staat ! Zoals Hugo de Groot in zijn *De iure belli ac pacis* van 1625 zich baseert op het natuurrecht dat standhoudt "zelfs wanneer — hetgeen niet dan uiterst misdadig beweerd kan worden — God niet zou bestaan of Zich niet om menselijke zaken zou bekommeren", zo houdt van Spinoza's 'Deus sive Natura' de tweede term stand ook wanneer de eerste zou komen te vervallen (hetgeen bij Spinoza zelf nooit is opgekomen). Voor een (godsdienstig-) joodse inbreng in de voortgang van het wijsgerig denken is zijn samenleving nog niet bereid, de joodse gemeenschap niet in staat, hijzelf niet bij machte. Dat zou eerst mogelijk worden wanneer de emancipatie van de joden is verwerkt, na 1900 dus (ofschoon juist dan...), met het optreden van Hermann Cohen, Franz Rosenzweig, Martin Buber, later Emmanuel Levinas en anderen. Zij verwijten aan het westerse denken een toenemende eenzijdigheid en verschraling, zelfs ontsporing : de theoretische ratio verloochende de levenswijsheid, de levende ervaring en al wat de ratio te boven gaat. Aan Spinoza verwijten zij de vereenzelviging van God en natuur en de poging om het ethos uit het natuurgebeuren af te leiden. Uit eerbied voor de natuur heeft Spinoza het specifieke van God en mens vergeten.

Derde opmerking : het *beleven* van God in de natuur, al dan niet als natuurmystiek, heeft in alle tijden, als een soort ketterij geduld of vervolgd, geleefd. Hetzelfde geldt van het omgekeerde, het beleven van de natuur als iets heiligs. Van de Aziatische, Indiaanse en hier en daar ook endogeen-Afrikaanse religies maakt het een geïntegreerd bestanddeel uit. In de geïnstitutionaliseerde openbaringsreligies, jodendom, christendom en islam zijn ze altijd verdacht geweest. Met onder meer tot gevolg, dat deze godsdiensten door enkele hedendaagse auteurs verantwoordelijk worden gesteld voor de verloedering van het milieu (alsof men in de andere religies genadiger met dieren en planten omgaat !). Bewegingen als *New Age* kunnen zich op Spinoza beroepen. Men dient dan echter op te passen niet van de weeromstuit ter wille van de 'natuur' het specifiek menselijke en goddelijke te vergeten !

Bibliografie

Van Spinoza :

Verhandeling over de verbetering van het verstand, inl. en toegel. door W.N.A. Klever; Baarn, Ambo, 1986.

Korte verhandeling over God, de Mensch en deszelfs welstand, ed. F. Akkerman, in bundel *Korte Geschriften*, Amsterdam, Wereldbibl. 1982 (te cit. KV).

Godgeleerd-staatkundig verhoog, vert. W. Meyer, Amsterdam 1894 (te cit. TTP).

Briefwisseling, uitg., vert.inl. en toelichting Akkerman, Hubbeling en Westerbrink, Amsterdam, Wereldbibliotheek 1977 (te cit. Br.)

Ethica, vert. W. Meyer, Amsterdam, Van Looy, 1923.

Over Spinoza :

Stanislaus von Dunin Borkowski, *Aus den Tagen Spinozas*, Teil I & II; Münster i.W., 1933.

Geneviève Brykman, *La Judéité de Spinoza*, Paris, Vrin, 1972.

Cahiers Spinoza no.3, Paris, éd. Réplique, 1980.

Franciscus van den Enden, *Vrije Politieke Stellingen en Consideratien van Staat*, inl. W. Klever, Amsterdam, Wereldbibliotheek 1992.

L. Fuks en E.G. Fuks-Mansfeld, *De bibliotheek v.d. Port. Isr. Gemeente*, in : 70e Jaarboek Ver. Amstelodamum.

M.H. Gans, *Memorboek*, Baarn, Bosch & Keuning, 1978, s.v. Spinoza e.a.

H.J. Heering, *Joodse filosofie ?* in : Heering e.a., *Vier joodse denkers in de 20e eeuw*, Kampen, Kok-Agora, 1987.

H.G. Hubbeling, *Spinoza*, Baarn 1986; uitgebreider in :

H.G. Hubbeling, *Spinoza*, Freiburg/München 1978.

M. Maimonides. *The Guide of the Perplexed*, transl. S. Pines, Chicago, Un. of Chicago Press 1963 (2 din).

R. Munk, art. *Joodse Filosofie* in : *Woordenboek Filosofie*, Assen-Maastricht, Van Gorcum, 1992.

Jan en Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving*, art. Spinoza (in deel II), Amsterdam, Querido, 1941.

Gershom Scholem, *Die jüdische Mystik*, Zürich 1957.

H. & M. Simon, *Geschichte der jüd. Philosophie*, München 1984.

T. de Vries, *Spinoza*, Baarn, De Prom, 1972.

E.G.E. van der Wall, *De mystieke chiliaat Petrus Serrarius (1600-1669) en zijn wereld*, diss. Leiden 1987.

Wie was Spinoza ? Catalogus Herdenkingstent. Amsterdam, U.B. Amsterdam, 1977.

H.A. Wolfson, *The philosophy of Spinoza* I en II, Cambridge U.S.A. 1934.

Speciale Spinoza-nummers *Wijsgerig Perspectief*, 8e jg. no.2 en 17e no.2.

Speciaal nummer *Alg. Ned. Ts v. Wijsbeg.*, 69e jg. no 1.

Spinoza, uitg. Institut Neerlandais, Paris 1977.

Catalogus v.d. Bibl. der Ver. Het Spinozahuis, Leiden, Brill, 1965.